

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ПЕЧЕНІГІВ ТА ЇХ ВІЙСЬКОВУ СПРАВУ

Анастасія БОРОЗДИНА,
аспірант Київського славістичного університету

Бороздіна А. Східні джерела про печенігів та їх військову справу.

У статті дається коротка характеристика найбільш глибоко вивчених творів східних авторів – для IX ст. це – ал-Йа'кубі, ал-Мутаваі, ібн Хордадбех, кінця IX – початку X ст. – Ал-Джайхані, ал-Балх, ібн Табарі, ібн-ль Факіх, для X ст. – Ал-Масуді, ал-Истахрі, ал-Мукадасі, ал-Макдісі, ал-Басрі, ібн-Фадлан, ібн Руста (ібн Даста), ібн Хаукаль, ібн Исхак, Абу-Дулаф, XI ст. – Ал-Бекрі, ал-Біруні, ал-побач, ал-Куфі, у XII ст. – Ал-Ідрісі, ал-Гарнаті, ал-Марвазі, ал-Джаваліні, ібн Місхавейх, у XII–XIII ст. – Ібн-ал-Асир, ібн Бахр та ін, невідомого автора «Худуд ал-Алам», ал-Гардізі, ал-Бундарі, ал-Джахіз, Рашид ад-Дін, Джувейні, Фірдоусі, Наршахі та ін, крім того, праці Абуль-Газі, хівинського хана, Абу-л-Фіда, ал-Балазурі, ібн Батути, ібн Бекрана та ін. – у світлі наведених ними відомостей про печенігів; також окреслено список творів, до яких рекомендовано вдатися при вивченні історії кочівників Північного Причорномор'я, зокрема, печенігів.

Ключові слова: печеніги, кочівники Північного Причорномор'я, східні автори, східні першоджерела.

Бороздіна А. Восточные источники о печенегах и их военное дело.

Восточные источники о печенегах и их военном деле. В статье дается краткая характеристика наиболее глубоко изученных произведений восточных авторов – для IX в. это – ал-Йа'куби, ал-Мутаваи, ибн Хордадбех, конца IX – начала X вв. – ал-Джайхани, ал-Балхи, ибн Табарі, ибн-ль Факих, для X в. – ал-Масуди, ал-Истахри, ал-Мукадаси, ал-Макдиси, ал-Басри, ибн-Фадлан, ибн Руста (ибн Даста), ибн Хаукаль, ибн Исхак, Абу-Дулаф, XI в. – ал-Бекри, ал-Бируни, ал-Узри, ал-Куфи, в XII в. – ал-Идриси, ал-Гарнати, ал-Марвази, ал-Джавалини, ибн Мисхавейх, в XII–XIII вв. – ибн-ал-Асир, ибн Бахр и др., неизвестного автора «Худуд ал-Алам», ал-Гардизи, ал-Бундари, ал-Джахиз, Рашид ад-Дин, Джувейни, Фирдоуси, Наршахи и др., кроме того, труды Абуль-Гази, хивинского хана, Абу-л-Фиды, ал-Балазури, ибн Батути, ибн Бекрана и др. – в свете приводимых ими сведений о печенегах, а так же очерчен список произведений, к которым рекомендуется прибегнуть при изучении истории кочевников Северного Причерноморья, в частности, печенегов.

Ключевые слова: печенеги, кочевники Северного Причерноморья, восточные авторы, восточные первоисточника.

Borzodina A. *Eastern sources of Pechenegs and military science.*

Eastern sources of Pechenegs and their military science. The article gives a brief description of the most deeply studied the works of Oriental writers – for the IX century. a – al-Ya'qub, al-Mutawa'ah, Ibn Hordadbeh, the end of IX – beginning of X century – Al-Dzhayhani, al-Balkhi, Ibn Tabari, Ibn-ul Faqih, to the tenth century – Al-Masoudi, al-Istakhri, al-Mukadasi, al-Makdisi, al-Basri, Ibn Fadlan, Ibn Rustam (Ibn Dast), Ibn Haukal, Ibn Ishaq, Abu Dulaf, XI century – Al-Bakr, al-Biruni, al-Behold, al-Kufi, in XII st. – Al-Idrisi, Al-Garnati, al-Marvazi, al-Javalina, Ibn Mishaveyh in XII–XIII centuries – Ibn al-Asir, ibn Bahr and others, unknown author “Hudud al-Alam”, al-Gardizi, al-Bundari, al-Dzhahiz, Rashid al-Din, Dzhuweymi, Ferdowsi, Nar-shakhi and others, in addition works Abul-Ghazi khan, Abu al-Fida, al-Balazuri, Ibn Battuta, Ibn Bekrana and others – in the light given them information about the Pechenegs, as well as outlined a list of products to which it is recommended to resort to study the history of the nomads Northern Black Sea coast, in particular Pechenegs.

Keywords: nomads of North black sea Region, east authors, east original sources.

Східна історіографія печенігів досить обширна. Свій початок вона бере у ранньому середньовіччі. Досліджуючи відомості східних авторів, можна простежити зародження і розвитку військової організації печенігів, їх поступовий рух на захід, а також стосунки як з кочівниками, так і з осілими сусідніми країнами і народами. Багато відомостей можна знайти у східних джерелах про військовий костюм, комплекс озброєння, стратегію і тактику бойових дій печенігів.

Твори арабських географів і мандрівників містять унікальні відомості про печенігів, хоча до сих пір не існує повних перекладів українською мовою відповідних частин цих пам'яток, а роботи, спеціально присвячені дослідженню цієї інформації, можна перерахувати на пальцях [1–6].

У другій половині IX ст. араб Таміно ібн Бахр ал-Мутаваі здійснив поїздку до Токуз-огузів через землі кимаків і половців. Його опис шляху, відомості про тюрків у подальшому були використані й іншими авторами [7].

У 80-ті роки IX ст. начальником пошти Багдадського халіфату служив Абу-л-Касим Убайдулла ібн Абдаллах ібн Хордадбех (830–913), і за родом своїх службових обов'язків мав широкі можливості для збору матеріалу про різні країни та народи, у тому числі про тюрк. У 885 р. він написав книгу «Кітаб ал-масалік ва ал-мамалік» («Книга шляхів і країн», «Книга про переконаннях і країни»). У ній він виклав гео-

графію різних країн, а також дороги, що проходять через ці країни, описав маршрути караванних шляхів, вказав відстані між місцевостями, загальні відомості про тюрків, у т.ч. про печенігів, огузів, кипчаків, кимаків та ін [8–12].

Арабські мандрівники потрапляли у Східну Європу не тільки зі сходу, але й із заходу – з мусульманської Іспанії. Одним з таких мандрівників був Ібрахім ібн Йа'куб. Цікава його згадка про хазар, русів і печенігів як слов'янських народів не в традиційному для арабської історіографії значенні – жителі Східної Європи, але як народи, що говорили по-слов'янськи. Саме ібн Йа'кубі першим згадує про державу кимаків, його військову організацію [13–15]. «Анонімна записка про народи Східної Європи» другої половини IX ст. (не пізніше 80-х рр. IX ст.) [16, с. 11–13] не збереглася, однак її фрагмент, дуже корочений, зберігся у географа початку X ст. Ібн Русте та містить відомості про печенігів та інші народи Східної Європи. Печеніги були сусідами хазар і узів. Їх край лежав на відстані 17 днів шляху від Гурганджа (м. Куния-Ургенч у Туркменістані). Їх сусідами на Сході були кипчаки, на південно-заході – хазари і на заході – слов'яни. Сама область печенігів займала простір у 30 днів шляху. Печеніги були також східними сусідами мадярів, відомості про місце проживання печенігів вказують на територію на схід від р. Урал, яку займали ці племена до початку їх міграції на захід під натиском огузів у кінці IX ст. [17].

Найстаріший цикл звісток про Східну Європу зі збережених в арабо-перській географії представлений у працях географів так званої «школи ал-Джайхані». «Кітаб ал-масалік» («Ал-Масалік вал-Мамалік», «Книга шляхів і країн»), за традицією приписується Абу 'Абдаллаху Мухаммаду ібн Ахмаду ал-Джайхані. Уривок з твору ал-Джайхані зберігся в передачі ал-Марвазі, автора XI–початку XII ст. У ній багато відомостей про народи, що оточували печенігів [18].

У IX–напочатку X ст. жив і творив Абу Зайд Ахмед ібн Салхи ал-Балх (850–934 рр.) – арабський географ, автор твору «Ашкал аллоїлад» («Види країн»). Цей твір відомий також під назвами «Сувар ал-акав» («Карти кліматів») і «Таквім ал-булдан» («Поділ міст»). У цій книзі була описана «Гуззія», країна «гузів-куманів», країна тюркських племен гузів (огуз, узфв), які займали сучасну територію Північно-Західного Казахстану між Аральським морем і р. Урал. У деяких районах вони жили череззсмушне з куманами (кипчаками або половцями) і були частково асимільовані ними [19, с. 73, 82, 83, 105, 169].

В Урало-казахстанських степах у перерахуванні інших тюркських племен згадує печенігів арабський автор IX–початку X ст. Ібн ал-Факіх ал-Хамадані, відзначаючи, що вони, на відміну від багатьох інших тюркських племен, залишаються кочівниками [20].

Важливі відомості про печенігів містять роботи Мухаммеда ібн Джарір Табарі (838–923 рр.). Найбільше відомостей про стародавніх тюрків Табарі дає у своєму історичному творі «Ahbar ar-rusulı ve al-mulukı» («Історія пророків і правителів»). Табарі і аль-Балазурі повідомляють, що в 20–40-ті рр. IX ст. арабські намісники Хорасана здійснювали військові походи проти гузів, що кочують у басейні Сирдар'ї [21], а під 875 р. Никонівський літопис [22] повідомляє про розгром печенігів київським князем Аскольдом. Обидві ці події становлять частину одного причинно-наслідкового зв'язку, центральною ланкою якої є описані в одній із

праць ал-Масуді, що не дійшла до наших часів, огузско-печенізькі війни за території біля «моря Джурджан» (Аральського) [23–24]. Печеніги, які зазнали поразки у цих війнах, і союзні з ними башкири відійшли з приаральських степів у двох напрямках: на захід до Волги (після 932 р. ал-Масуді визначає розселення цих племен у «моря Нейтас» – Чорного) і на північний захід в Приураллі (де їх зустрів Ібн Фадлан у 922 р.). Сталося це, очевидно, в період між 40-ми та початком 70-х рр. IX ст.

Абу Алі Ахмеда ібн-Омара Ібн-Русте (Д. А. Хвольсон дав невірну транскрипцію імені автора твору – «Ібн-Даста») – арабський географ (кінець IX–початок X ст.). У 903–913 рр. написав багатотомну працю енциклопедичного характеру «Ал-А'лаку ан-на-фіса» («Дорогі цінності»), від якого в єдиному екземплярі зберігся тільки сьомий том, що містить цінні відомості про печенігів, Східну Європу і народи, що там живуть. З невеликими змінами цю інформацію повторюють інші представники школи ал-Джайхані – ал-Бакрі, ал-Марвазі, ал-Ауфі, Гардізі. Схожі дані збереглися в анонімному творі кінця X ст. «Худуд ал-алам». Відомості про печенігів, що відрізняються своєю достовірністю, Ібн-Русте зібрав, очевидно, у східних купців і мандрівників, оскільки він сам не здійснював спеціальних поїздок в їх краю [25–28].

У X ст. болгарі утворили в Середньому Поволжжі свою державу – Волзьку Болгарію. Їх хан Алмуш запросив до себе посольство аббасидського халіфа ал-Мухтадіра, увагу якого було залучено до нової держави. Секретарем цього посольства, відправленого у 921 р., був Ахмед ібн Фадлан, у складі посольства – мусульманські проповідники. Ібн Фадлан став першим з арабських письменників, хто особисто познайомився з печенігами. Він вже фіксує просування печенігів у Поволжжі.

Причиною переселення печенігів у Східну Європу став тиск гузів – їх східних сусідів, що вступили в союз з хазарами,

сусідами печенігів з півдня. Причому переселилася тільки частина печенігів, інші залишилися кочувати між Уралом і Волгою, де їх побачив Ібн Фадлан.

На рубежі I–II тис. н.е. гузи очолювали потужне племінне об'єднання в Приараллі і поклали початок руху тюркських племен на захід у XI ст., яке проходило за двома напрямками: південним і північним. Перший відомий як рух сельджуків, проходив через Середню Азію, Іран і Малу Азію. Північний шов через Східну Європу, і його учасники відомі як торки. З приєднанням частини печенігів, торки розбили залишок печенізьких сил, неабияк підірваних міжусобицями, та стали сусідами Київської Русі.

Під час подорожі посольство проходило землями башкирів, печенігів, гузів. Написана за результатами подорожі «Записка» («Рісале») Ібн Фадлана дає повідомлення про багатьох народів, що населяли Східну Європу в X ст. До сьогоднішнього дня ці описи вважаються найбільш повними і достовірними.

Печенігів Ібн Фадлан зустрів біля великого вигину р. Урал біля о. Челкар. Це була місцевість, населена гузами. Проживання печенігів у гузькому середовищі не було чимось незвичайним. Фольклорна традиція гузів, записана в огузнаме, також містить інформацію про печенігів, що входять до складу гузького племінного об'єднання. Махмуд Кашгарській називав їх «печене», Рашід-ад-Дін – «бічіне», Абульгази – «бечене».

Ібн Фадлан був вражений бідністю печенігів. За його словами, це були бідні печеніги, які жили розведенням овець. Через 2 роки після Ібн Фадлана вони також переправилися через Волгу. Навпаки, печенігів, що переселилися у Причорномор'я, перських географ Гардізі (XI ст.) характеризує як багатий народ, який володів великою кількістю коней і баранів, золотим і срібним посудом, срібними поясами і доброю зброєю [29–32]. Відомості про «бідних печенігів» підтвердив у написаному через 30 років

після поїздки Ібн Фадлана праці «Про управління державою» Костянтин Багрянородний.

Ал-Масуді, Абу-л Хасан Алі ібн ал-Хусейн (початок X ст. – 956 р.) – видатний арабський енциклопедист, відомий як автор двох великих творів, що не дійшли до наших днів – «Ахбар аз-заман» («Хроніка») в 30 томах та «Кітаб ал-Аусат» («Середня книга»). До нас дійшли дві книги ал-Масуді – «Мурдж аз-захаб ва маадін ал-джавахір» («Промивальні золота і копальні самоцвітів», «Луга золота і копальні дорогоцінних каменів», «Золоті копальні і розсипи самоцвітів» або «Золоті пасовища») [33–35] і «Кітаб ат-танбіх ва-л-ішраф» («Книга попередження і перегляду», «Книга повчання і перегляду» або «Книга повідомлень і знань») [36]. Перша з них є скороченим варіантом двох втрачених великих робіт і свого часу користувалася величезною популярністю в ісламському світі [37]. У своїх роботах ал-Масуді навів цінні історико-етнографічні відомості про тюрків взагалі і печенігів зокрема. Він помістив кочовища печенігів перед їх вторгненням у союзі з угорцями у Фракію в 935 р. поблизу від території, населеної дунайськими болгарами, тобто – в Північному Причорномор'ї. Серед печенігів він виділив навіть окремі племена, звані «йаджна», «баджгрд» і «баджнак». Відкритим залишається питання про ототожнення етноніма «ал-валандарійя», яким цей автор позначив сукупність цих племен і союзних з ними угорців.

Відомості про перший похід угорців спільно з печенігами і русами на Візантію, що закінчився захопленням ними Фракії і укладанням миру з імператором, містяться у праці ал-Масуді «Промивальнях золота і рудниках самоцвітів» (947–948 рр.). Ал-Масуді призводить чисельний склад військ, подробиці, географію та підсумки бойових дій (про цю війну повідомляв також арабський історик XIII ст. Ібн ал-Амір). До цих пір вчені сперечаються про ідентифікацію цих чотирьох тюркських народів (баджна, баджгрд, баджнак і нукарда), які перемогли

військо імператора Романа Лекапіана і розорили всю Візантію аж до її столиці Дані ал-Масуді, про набіги баджнак, баджна, баджгірд і нукарда на землі Візантії (ар-Рума) та Італії (Румійї) і продовження цих нападів у напрямку кордонів Андалусії, держави франків і Галісії, які можуть слугувати підтвердженням звісток про печенігів Ібн Хаукаля, їхні походи на ал-Андалус [38–40].

У «Книзі попередження і огляду» (956 р.) ал-Масуді писав, що в одній зі своїх попередніх праць, яка, на жаль, не збереглася, – «Книзі скарбів наук і того, що відбувалося в минулий час», він вже згадував «про причини пересування зі сходу цих чотирьох тюркських племен» і про те, як вони вели війни з гузами, карлуками і кімаками, а також про їх набіги на Джурджанське море. Карлуки в цей час займали північну частину Тянь-Шаню і Семиріччя, кімаки – територію Верхнього і Нижнього Прииртиштя. Причинами воєн був контроль торговельних шляхів. Перемога була за печенігами. Вони, за характеристикою Таншу, «у військовій силі перевершують всі інші володіння».

У «Промивальнях золота і рудниках самоцвітів» вказується, що печеніги «... ведуть як кочовий, так і осілий спосіб життя, відрізняються неприступністю і відвагою» [41–42].

Про переселення печенігів у кінці IX ст. в Північне Причорномор'я повідомив Абу Ісхак Ібрахім ібн Мухаммад ал-Істархі – арабський географ і мандрівник X ст. (849–934 рр.). У «Книзі шляхів держав» (930–933 рр.) він писав: «А деяка кількість тюрків залишило свою країну і відбуло в область між хазарами (ал-Хазар) і Візантією (ар-Рум). Їх називають печенігами (ал-Баджнакія). Їх місцезнаходження не їх давня батьківщина, проте вони увійшли до неї і захопили її» [43–44].

Арабський географ і мандрівник X ст. Абу-л-Касим Хаукаль ан-Нісібі у 967 р. написав географічну працю, озаглавлену, як і книга Ібн Хордадбеха, – «Книга шляхів і країн», в основу якої поклав відомий твір

свого старшого сучасника ал-Істахрі. Твір Ібн Хаукаля користувався великою популярністю у західних областях Халіфату. Цікаві відомості Ібн-Хаукаля про походи на ал-Андалус. За припущенням В. М. Бейліса, можливо, що згадувані автором слов'яни, печеніги й тюрки діяли не самостійно, а під керівництвом візантійців. В одному з фрагментів про народ ар-рус, Ібн-Хаукаль називає печенігів шипом Русі, тобто в його уявленні у середині X ст. печеніги перебували не просто в мирних відносинах з Руссю, а й були їх традиційним і надійним військовим союзником [45–47]. Підтвердженням звісток Ібн Хаукаля можуть служити дані ал-Мас'уди про набіги баджнак, баджна, баджгурд і нукарда на землі Візантії (ар-Рума) та Італії (Румійї) і розповсюдження цих нападів у напрямку кордонів Андалусії, держави франків і Галісії, а також розповідь Мутаххара ібн Тахіра ал-Макдісі про вторгнення загону тюрків в одну з областей Андалусії. Під тюрками в цих оповіданнях маються на увазі печеніги, угорці і ті загони східноєвропейських народів, які служили найманцями у візантійській і древньоруській армії. В оповіданні про напад Маджусі (русів) на Севілью іншого автора Ібн ал-Кутійїа немає згадки про участь інших народів, але опис облоги Севільї чітко вказує на кочівницьку тактику [48].

Видатний представник класичної школи арабських географів Шамс ад-дін Абу Абдаллах Мухаммад АБН-Ахмад ібн-Абу Бакр аль-Банна ал-Мукаддаси (приблизно 946/947–1000 рр.) у книзі «Найкращий поділ для пізнання кліматів» наводить багато цінних історико-етнографічних відомостей про тюрків. Свою працю, засновану на особистих спостереженнях під час численних подорожей і даних своїх попередників, він завершив у 985 р. [49–50].

У книзі «Сказання мусульманських письменників про слов'ян і русів», виданої в 1870 р. у Петербурзі, є уривок з писань арабського мандрівника середини X ст. Абу-Дулафа Місар Ібн Муханхаль аль-Хазраджі

аль-Янбу. У «Книзі про чудеса країн» він, підкреслюючи войовничість і незалежність печенігів, писав: «Потім прийшли ми до племені, відомого під ім'ям печеніги; це люди довгобороді, вусаті, що роблять набіги один на одного. Їдять вони тільки просо і поєднуються з жінками на відкритій дорозі. Ми подорожували серед них дванадцять днів і нам розповіли, що «країна їх прилягає до півночі і до країни слов'ян. Вони нікому не платять данини» [51–52].

Ал-Куфі, арабський письменник X ст., у «Книзі завоювань» [53] детально розповідав про відносини між арабами, тюрками і хазарами. Він описав арабо-хазарську війну, зазначивши, що у хазарських військах того часу перебували і представники гузького союзу та інших тюркських народів. Цікаве повідомлення про ставлення тюрків до полонених і про способи ведення бою табором, що доповнює наші знання про військове мистецтво кочівників.

Важливі матеріали про давніх тюрків містить книга Абу Рейхан Мухаммада ібн Ахмада аль-Біруні (973–1048 рр.) «Ал-Асар ал-бакія». Всього середньоазійський вчений ал-Біруні написав 105 праць. До наших днів збереглося близько 20 його творів, в яких містяться відомості про розселення тюркських племен, їхні звичаї, мови. У VIII ст. в Хазарії поширилася спільна мова. Ал-Біруні повідомляє, що це було змішане хорезмійсько-печенізьке наріччя, що відноситься до болгаро-печенізької групи тюркських мов [54–55].

Цінним джерелом для характеристики країн Центральної та Західної Європи є твір іспано-арабського географа XI ст. ал-Узрі «Нанизування перлів про держави і шляхи». Добре відомий твір іспано-арабського географа XI ст. ал-Бекрі, який писав, що вже в XI ст. «трапився у печенігів полонений з мусульман, який і пояснив іслам деяким з них, внаслідок чого ті прийняли його ... і стала розповсюджуватися між ними пропаганда ісламу» [56].

У перші десятиліття XII ст. писав арабський історик Ахмед Ібн-Мухаммед Ібн

Місавейх. Його повідомлення про Древню Русь і народи, які з нею сусідять, представляє великий інтерес [57–58]. Арабський мандрівник XII ст. Ал-Джавалікі докладно описав волзьких булгар і їхню столицю [59–60].

Абу Хамід Мухаммад ібн Абд ар-Рахім ал-Гарнаті ал-Андалусія (1099/1100–1169/1170 рр.) – арабський мандрівник, мусульманський проповідник і місіонер, майже 20 років жив у Саксині. Звідти здійснював поїздки в країну Булгар, у 1150 р. з Булгару він вирушив через руські землі в Угорщину (країна Башкірд), де прожив три роки. Звідти через Київ, Саксин і Хорезм вирушили у паломництво до Мекки. Під час подорожі ал-Гарнаті на Русь особливо важливим є його повідомлення про проживання в Києві тисячі печенігів, що говорять тюркською мовою і стріляють з луків потюркськи: «... І прибув я в місто [країну] слов'ян, яке називають «місто Куйав». А в ньому тисячі «магрибінцев», з вигляду тюрків, що говорять тюркською мовою і стріли мечуть, як тюрки. І відомі вони млявій країні під ім'ям беджнак (печеніги)». У 1155 р. ал-Гарнаті написав книгу «Ясний виклад деяких чудес магрибу» або «Вибір-ка спогадів про чудеса країн». Представляють інтерес відомості ал-Гарнаті про військову організацію гузького союзу [61].

Багато цікавих відомостей про печенігів міститься і в праці знаменитого сицилійського географа XII ст. ал-Ідрісі (Абу 'Абдаллах Мухаммад ібн Мухаммад ібн' Абдаллах ібн Ідріс ал-Хаммуд ал-Хасані) «Розвага знудженого в мандрах по областях» (1154) [62]. Праця ал-Ідрісі є цікавою тому, що включає в себе не тільки текстуальну частину, але й докладну карту світу, на яку нанесені найменування безлічі географічних об'єктів Азії і Східної Європи – морів, річок, озер, гір, країн і міст, пов'язаних з перебуванням печенігів у той чи інший час своєї історії [63].

Твір ал-Ідрісі складається з семи великих розділів – «кліматів», кожен з яких, у свою чергу, поділений на десять секцій.

Основи відомості про печенігів і Східну Європу містяться в 4–6-ій секціях VI–VII кліматів. Деякі додавання є на 3-ій і 7-ій секціях VII клімату і в 7-ї секції клімату. Значна частина повідомлень ал-Ідрісі – це опис торгових маршрутів, карти яких у 1926 р. видані К. Міллером [64]. Зведення звісток про печенігів дали у своїх працях Б. М. Заходер і П. Голден [65–66]. На час написання «Нузхат ал-Муштак», тобто до середини XII ст., печеніги вже не були самостійним політичним об'єднанням, що займав степи Північного Причорномор'я. Розсіяні прийдешніми зі сходу гузами, печеніги у другій половині XI ст. або ввійшли до складу половецьких орд, або пішли на службу до давньоруських князів чи на захід – в Угорщину і Візантію [67].

Печенігів ал-Ідрісі відносив до тюрків: «Народ басджіртів межує з баджжаками (печенігами). Басджірти і баджжаки – тюрки, що межують з румом». Етнонім «тюрк» вперше згадується у VII ст. н.е. в китайських і візантійських джерелах. Арабо-перські географи X–XI ст. позначали терміном «ат-Турк» групу народів, що говорили однією мовою і жили на величезній території від Каспійського моря до Китаю і аж до океану на північному сході [68].

Ал-Ідрісі писав: «Від [землі] Буртасів до [землі] Баджжак десять днів, а від [міста] Ісіл до [землі] Баджжак один місяць шляху». Описуючи відстані між землями русів, болгар, башкирів і печенігів, він писав: «Від [міста] Булгар до перших рубежів русів десять переходів. Від [міста] Булгар до [міста] Кукійана близько двадцяти переходів, від баджжаков десять днів, а від внутрішніх басджіртів до [міста] Булгар двадцять п'ять днів» [69].

У 7-ї секції VII клімату ал-Ідрісі, описуючи країну Баджжак (Печенігію), говорить: «... Що стосується країни Баджжак, то вона невелика. Там немає, за тими відомостями, що дійшли до нас, великих міст, крім міста Йакамуні. Його жителі численні і є тюрка-

ми, вояючиючіми з [жителями країни] ал-Русійя (Русь), яка межує з ними з боку країни ар-Рум (Візантія). Вони ховаються в горах і в лісах, щоб там на них не могли напасти. Народ баджжак подібний [народу] ар-Русійя у звичаї спалювати своїх небіжчиків. Деякі з них голять свої бороди, інші заплітають їх. Їх одяг складається з недовгої куртки. Їх мова відрізняється від мови русів і від мови басджіртів». Про звичаї печенігів голити бороди писав і ібн-Фадлан. Про короткі куртки, що служили одягом печенігам, згадував і Костянтин Багрянородний. Наводячи відомості про військовий костюм печенігів, ал-Ідрісі писав, що, на відміну від русів, які носили короткі куртки, «... одяг хазар, болгар та баджжаков – довгі, довгополі куртки з шовку, бавовни, льону або вовни» [70, с. 120–122].

Незамінним джерелом про печенігів і стародавніх тюрків є анонімний географічний трактат «Кітаб Худуд ал-'алам хв ал-Машрік мулу-л-Магріб» («Кордони світу від сходу до заходу», «Межі світу», «Книга про межі світу від сходу на захід», близько 982 р.) [71]. Він поміщає печенігів у VIII–початок IX ст. у басейні Сирдар'ї і Приарал'ї, а пізніше про поселення основної маси печенігів в кінці IX–початку X ст. у Дніпро-Донському межиріччі. Є в нього також дуже цікаве повідомлення про те, що в цей же час одна з гілок печенігів оселилася в передгір'ях Кавказу [72–73].

«Худуд ал-Алам» вперше повідомляє про існування двох гілок печенігів – так званих «тюркських і хазарських печенігів» [74]. Про перших повідомляється, що вони живуть у районі, який зі сходу обмежений землею гузів, з півдня – «буртасів» і барадасамі, на заході – землею мадярів і русів, на півночі – річкою Руюю. Хазарські ж печеніги, за даними «Худуд ал-Алам», проживали на північ від Кавказької Аланії, тобто у Східному Приазов'ї. Таким чином, є підстави включити у територію тюркських печенігів землі як Північного Причорномор'я, так і Заволжжя, де вони були зафіксовані

ібн Фадланом і Костянтином Багрянородним. Згідно з останнім, до просування на захід печеніги жили по р. Ітіль, що межує з хазарами і гузами. Це підтверджується локалізацією «тюркських» печенігів у «Худуд ал-Алам», що точно встановлено дослідниками першої половини IX ст. Про печенігів згадує автор праці і при описі дислокації волзьких болгарів; він розповідає, що на сході від цих племен знаходиться річка Ітіль, на півдні – Хазарія, на заході – країна «В.н.н.д.р», а на півночі тюркські печеніги [75–77].

Детальний опис країни печенігів міститься у праці «Краса повідомлень» перського історика Абд ал-Хайя Гардізі (1049–1053 рр.). У ньому також є деякі відомості про тюркські народи. Ал-Гардізі дає докладний опис країни печенігів – території, найімовірніше, «тюркських печенігів». Він писав, що шлях до печенігів йде від Гурганджа до хорезмійської гори і далі на північний захід, у степ Прикаспію. Але, на відміну від Ахмеда Ібн Фадлана, Гардізі пише про печенігів багатих. Ал-Гардізі писав: «Кожен рік вони (хазари) здійснюють похід в країну печенігів і відводять звідти худобу та полонених». Разом з хазарами, на печенігів нападають гузи, кипчаки і слов'яни, «... всі ці народи здійснюють набіги, нападають на печенігів, ведуть їх у полон і продають». Ал-Гардізі привів самі ранні повідомлення про кімаків і їх державу, до складу якої входили і печеніги, що мирно жили у кімакській федерації разом з кипчаками, огузами, уграми та іншими народами. Він повідомляє унікальні відомості про печенігів, мову, військову справу, господарство племен Кімакського каганату [78].

Про половців-кіпчаків (куманів), що билися у війську візантійського імператора Романа Діогена проти сельджуків у битві при Малазгірде (Манцикерте) у 1071 р., згадує один з істориків Сельджукідів ал-Бундарі [79] з Ісфахана, який писав у першій половині XIII ст. За словами сельджукського письменника XII ст. Садр ад-Діна

Алі ал-Хусайні, у битві при Малазгірде (Манцикерте) на стороні ромейв воювали торки (узи) і печеніги [80].

Рашид ад-Дін Фазлаллах (1295–1304 рр.) у свою працю «Збірник літописів» або «Збірник історій» у 1310–1311 рр. помістив докладні відомості про тюрків, що мешкали в Монголії і Східному Туркестані в епоху Чингіз-хана і до нього, а також виклав одну з трьох відомих сьогодні версій Огуз-наме [81–82].

Мухммад ібн Наджіб Бекран в 1200–1222 рр. написав «Книгу о світі» («Опис світу»). У ній він писав про Волгу і народи, які проживали на її берегах. Якщо Ідрісі, який писав на початку XII ст., всі географічні назви в Малій Азії давав у візантійському варіанті, то через два-три століття після нього Ібн Батута фіксує вже тюркізовані назви [83–85].

Твори ал-Ідрісі стали основним джерелом для географічних творів двох пізніших авторів – Ібн Са'їда і Абу-л-Фіди. У географічному творі «Впорядкування країн» Абу-л-Фіди писав: «Русія – це умма тюрків, що є сусідами на сході з гузами». Саме Абу-л-Фіда вживає таку географічну назву, як «Гори Печенігів», ймовірно – смугою Уральських гір [86–87]. Хівинський хан Абуль-Газі Бахадур-хан відомий за своїм твором кінця XVII ст. «Родовід тюрків», де викладено і огузькі сказання [88].

Оскільки власних хронік у печенігів не велося, письмові відомості про них представників інших народів, хоча і дуже численні, але уривчасті, суперечливі й іноді навіть фантастичні. Окремих праць, присвячених історії печенігів, немає, тому відомості про них доводиться буквально по крупицях збирати зі самих різних джерел. Вивчення історії печенігів на основі письмових джерел дає строкату і складну картину життя цього народу і участі у справах сусідніх держав і народів на різних етапах їх історії.

Східна історіографія печенігів бере свій початок у ранньому середньовіччі, вона досить широка. У ній – відомості про заро-

дження і розвиток їх військової організації, її зміни з просуванням печенігів на захід; відомості про озброєння і військовий костюм печенігів, стратегію і тактику бойових дій. Ці відомості містяться у творах таких арабських авторів, як для ал-Йа'кубі, ал-Мутаваі, ібн Хордадбех (IX ст.), Ал-Джайхані, ал-Балх, ібн Табарі, ібн-ль Факіх (кінець IX–початок X ст.), ал-Масуді, ал-Істахрі, ал-Мукадасі, ал-Макдісі, ал-Басрі, ібн Фадлан, ібн Руста (ібн Даста), ібн Хаукаль, ібн Ісхак, Абу-Дулаф (X ст.). У XI ст. писали ал-Бекрі, ал-Біруні, ал-Узрі, ал-Куфі, у XII ст. – Мул-Ідрісі, ал-Гарнаті,

ал-Марвазі, ал-Джаваліні, ібн Місзавейх, у XII–XIII ст. – Ібн ал-Асир, ібн Бахр та ін. На перській мові про печенігів писали невідомий автор «Худуд ал-Алам», ал-Гардізі, ал-Бундарі, ал-Джахіз, Рашид ад-Дін, Джувейні, Фірдоусі, Наршахі та ін. Крім того, це праці Абуль-Газі, Абу-л-Фіда, ал-Балазурі, ібн Батути, ібн Бекрана та ін.

І сьогодні матеріали східних джерел залишаються маловивченими, особливо це стосується творів XII–XIV ст., які, в відміну від творів IX–X ст., залишаються мало або навіть зовсім не дослідженими.

ДЖЕРЕЛА

1. История отечественного востоковедения до середины XIX в. – М., 1990; Крачковский И. Ю. Арабистика и история народов СССР // Вестник АН СССР. – 1938. – № 5. – С. 52–61.
2. Крачковский И. Ю. О подготовке свода арабских источников для истории Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – М.; Л., 1955. – Т. 1. – с. 151–156.
3. Заходер Б. Н. Изучение в Советском Союзе восточных источников по истории стран Восточной и Центральной Европы // Советское востоковедение. – 1958. – № 1. – С. 107–113.
4. Заходер Б. Н. Из истории изучения арабо-персидских источников по Восточной Европе // Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1962. – Ч. 1. – С. 5–17.
5. Восточные источники по истории народов Восточной Европы, изданные в СССР // Ближний и Средний Восток. – М., 1962. – С. 171–181.
6. Древнейшие источники по истории народов СССР: Тематика и состав выпусков по Европейскому региону (Материалы для обсуждения). – М, 1976.
7. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4.
8. Abu'l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordvbbhbeh. Kitvb al-masvlik wa'l-mamblik. / Ed. J. de Goeje. – Lugduni-Batavorum, 1889.
9. Ибн Хордадбех. Книга ал-масалик ва-л мамалик / Изд. М.де Гоже // Библиотека арабских географов. – Лейден, 1967. – Т. 6; Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. – Баку: Элм, 1986.
10. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4.
11. Булчаков П.Г. «Книга и путей и государств» ибн-Хордадбеа (к изучению и дешифровке редакций) // Палестинский сборник. – 1958. – Вып. 3 (66).
12. Новосельцев А. П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // Исследования по истории и историографии феодализма: К 100-летию со дня рождения акад. Б.Д. Грекова. – М., 1982. – С. 120–127.
13. Mishin D. Ibrahim Ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century // Annual of Medieval Studies at the CEU 1994–1995. – Budapest, 1996; Ya'kubi. Les Pays / Ed. G.-Wiet. – Cairo, 1937.
14. Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Академии наук Казахской ССР, 1972.
15. Бартольд В. В. Худуд ал-алам. Рукопись Туманского с введением и указателем. – Л., 1930; Minorsky Y. Hudud al-alam. – L., 1937.

16. Zroda arabskie do dziejow Slowianszczyzny // Wyd. T. Lewicki. – Wrocław – Krakow – Warszawa, 1977. – Т. 2. – №2.
17. Там же.
18. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне.
19. Известия о хозарах, бургасах, болгаргах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея. Первый раз издал, перевел и объяснил Д. А. Хвольсон. – СПб., 1869.
20. Ибн ал-Факих ал-Хамадани. Известия о странах // Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку, 1993; Валидов З. Мешхедская рукопись Ибн-ль Факиха // Известия РАН. – 1924. – №1–11.
21. Беладзори (ал-Балазури). Книга завоевания стран / Пер. П. К. Жузе // Материалы по истории Азербайджана. – Баку, 1927.
22. Патриаршья или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1859. – Т. 9.
23. Golden P.V. The migrations of the Oguz // Archivum Ottomanicum. – 1972. – №4.
24. Материалы по истории туркмен и Туркмении. – М.; Л., 1939. – Т. 1.
25. Известия о хозарах, бургасах, болгаргах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея. Первый раз издал, перевел и объяснил Д.А. Хвольсон. – СПб., 1869. (Ибн Даста (Ибн Руста). Известия о хазарах, бургасах, болгаргах, мадьярах, славянах и русских. – Санкт-Петербург: Изд. Д. А. Хвольсон, 1869.
26. Ибн Рустэ. Китаб ал-А'лак ан-нафиса / Изд. М. де Гоже. // Bibliotheca geographorum arabicorum / M.J. de Goeje. – Lugduni Batavorum, 1892. – Т. 7 (Ибн Рустэ, ал-Йа'куби).
27. Aus dem Buche der Schätze des Abu-Ali-Ahmed Ben-Omar Ibn-Dasta [Ibn Rusta], trans. A. Wärmund // Roesler R. Rumdnische Studien. Untersuchungen zum älteren Geschichte Romdniens. – Leipzig, 1871.
28. Ibn Rusteh. Les Atours precieux / Trans. G. Wieh. – Cairo, 1955.
29. Путешествие Ахмеда ибн-Фадлана на Волгу в 921–922 гг. // Перев. А. П. Ковалевского, комм. А. Ю. Крачковского. – М., 1939.
30. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. – Харьков: Изд-во государственного университета, 1956.
31. Chanard M. La relation du voyage d'Ibn Fadlân chez les Bulgares de la Volga // Annales de l'Institut d'Études Orientales. – Alger, 1958. – Т. 16.
32. Ахмед ибн-Фадлан. Книга о путешествии на Волгу в 921–922 гг. // Звезда Востока. – 1992. – № 9–10. – С. 149–170.
33. Ал-Масуди. Луга золота и рудники драгоценных камней // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1908. – Вып. 38.
34. Ланда Р. Г. Абу-л Хасан' Али ибн ал-Хусайн ибн ал-Масуди. Золотые копии и россыпи самоцветов // Вопросы истории. – 2003. – №3.
35. Абу-л-Хасайн ибн ал-Масуди. Золотые копии и россыпи самоцветов. – М.: Наталис, 2002. – 800 с.
36. Масуди. Из «Книги сообщений и знаний» / Пер. Н. А. Караулова. Сведения арабской географии IX–X вв. о Кавказе, Армении и Азербайджане // Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа. – Тифлис, 1908. – Вып. 38.
37. Al-Macoudi. Les Prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill. – Paris, 1861. – Т. 1. (Ал-Мас'уди. Мурудж аз-захаб. – Париж, 1861. – Т.1.).
38. Крюков В. Г. Сведения арабских географических сочинений конца IX – первой половины X века о кочевых племенах Северного Причерноморья // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 18–20 апреля 1990 г. Тезисы докладов. – М.: Академия наук СССР, 1990. – С. 67–70.
39. Бейлис В. М. Народы Восточный Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1969. – Т. 2.

40. Ланда Р. Г. Абу-л Хасан' Али ибн ал-Хусайн ибн ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов // Вопросы истории. – 2003. – №3.

41. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Т. 2.

42. Mas'udi, Murrej al-Dhabab // Minorsky V. A history of Sharvan and Darband in the 10-th–11-th centuries. – Cambridge, 1958.

43. Bibliotheca geographorum arabicorum. Lugduni Batavorum. – 1870. – Т. 1.

44. Ал-Истахри. Книга путей и царств // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1901. – Вып. 29.

45. Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu'l-Kasim Ibn Haukal al-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis constantinopolitani conservati in Bibliotheca Antiqui Palatii №3346 cui titulus est «Liber imaginis terrae» ed. collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J.H. Kramers. – Liqduni Batavorum – Lipsiae, 1938–1939. – Fasc. 1–2.

46. Ibn Hauqal. Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard). – Beyrouth-Paris: eds. J.H. Kramers and G. Wiet, 1964. – Т. 1.

47. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4.

48. Бейлис В. М. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (X в.) // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М.: Наука, 1969. – Т. 2.

49. [Хвольсон Д. А.] Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу Али Ахмеда бен Омар Ибн Даста. – СПб., 1869.

50. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – М.; Л., 1957. – Т. 4. – С. 210–218.

51. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб., 1870.

52. Григорьев В. Об арабском путешественнике Абу-Дулафе, странствованиях его по Средней Азии. – СПб., 1872.

53. Абу Мухаммад Ахмад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний (извлечения по истории Азербайджана VII–IX вв.: Пер. с араб. З. М. Буниятова; АН АзССР; Ин-т народов Ближнего и Среднего Востока. – Баку: Элм, 1981.

54. Бируни – великий ученый средневековья. – Ташкент, 1956.

55. Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – СПб., 1878. – Т. 1.

56. Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – СПб., 1878. – Т. 1.

57. Сказания мусульманских писателей о славянах и русах (с половины VII века до конца X века по Р.Х.) // Перевод А. Я. Гаркави. – СПб., 1871.

58. Флоровский А. Известия о Древней Руси арабского писателя Мискавейхи X–XI вв. и его продолжателя // Seminarium Kondakovianum. – Прага, 1927. – Т. 1. – С. 177–186.

59. Фахрутдинов Р. Г. Болгар в письменных источниках // Город Болгар. Очерки истории и культуры. – М., 1987.

60. Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. – Казань, 1948.

61. Путешествие Абу Хамида Ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.). Публикация О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1971.

62. Al-Idrisi. Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant». Consilio et auctoritate E.Cerulli, F.Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ed. A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri. Neapoli-Romae, 1970–1984. – Fasc. I–IX.

63. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинениях ал-Идриси. – М.: Восточная литература, 1999. – 254 с.

64. Miller K. Mappae arabicae: Arabische Welt- und Lnderkarten. – Stuttgart, 1926. – Bd. 1. Н. 2. – Bd. 2, 6.

65. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – М., 1967. – Ч. 2.
66. Golden P. B. Pecenegs // Encyclopedia of Islam. New ed. – Leiden – London, 1995. – Vol. 8. – P. 289–291.
67. Кендерова С. Т. Сведения ал-Идриси о Балканах и их источники: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1986.
68. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата: Тексты, перевод, комментарий // Древнейшие источники по истории народов СССР. – М., 1988.
69. Бейлис В. М. Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1982. – М., 1984.
70. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий / И. Г. Коновалова; Институт всеобщей истории РАН. – М.: Восточная литература, 2006. – 328 с.
71. Бартольд В. В. Худуд ал-Алам. Рукопись Туманского, с введением и указателем. – Л., 1930.
72. Китаб худут ал-алам мин ал-машрик ила-л-Магриб (Книга о пределах мира от востока к западу): Пер. с араб. З. Н. Ворожейкиной // Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М., 1973. – Вып. 1.
73. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965.
74. Каплун Н. М. Про печенігів «багатих» та «бідних»: доля двох гілок народу наприкінці IX – на початку X століть // Сходознавство. – К., 2002. – №17–18. – С. 75–79.
75. Бубенок О. Б. Нетрадиционные сведения о народах степей Восточной Европы в анонимном трактате «Худуд ал-Алам» // VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. 4–5 червня 2003 р. – К.: Інститут сходознавства НАН України, 2003. – С. 110–114.
76. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990; Мишин Д. Е. Географический свод «Худуд ал-Алам» и его сведения о Восточной Европе // Славяноведение. – 2000. – №2. – С. 52–63.
77. Галкина Е. С. К проблеме локализации народов Восточной Европы на этнической карте географов «школы ал-Джайхани» // Ученые записки Центра арабских исследований Института востоковедения РАН. – М., 2003. – С. 3–20.
78. Бартольд В. В. Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-Ахбар». Приложение к «Отчёту о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894» // Сочинения. – М.: Наука, 1973. – Т. 8.
79. Histoire de Seldjucides de l'Irag par al-Bundari d'apres Imad ad-Din al Kutub al Isfahani // Recueil de texts relatifs a l'histoire de Seldjucides. – Lugduni Batavorum. – Leiden, 1889. – Vol. 2.
80. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях / Издание текста, перевод, введение и примечания, приложение З. М. Буниятова. – М., 1980.
81. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Перевод А. Н. Арндса. – Т. 1., кн. 1, 2, М.; Л., 1952; Т. 2. – М.; Л., 1960; Т. 3. – Л., 1946.
82. Рашид-эд-дин. История монголов: Пер. М. Н. Березина. – СПб., 1858. – Т. 1.
83. Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М., 1973. – Вып. 1.
84. The Travels of Ibn Battuta A.D. 1325–1354, ed. H.A.R. Gibb, II. – Cambridge, 1962.
85. Ibn Battuta. Osobliwosci miast i dziwy poarózy 1325–1334. Wybyr, tium. T. Majda i Natorf. – Warszawa, 1962.
86. Абу-л-Фида. Таквим ал-булдан // Geographie d'Aboulfeda. – Paris, 1840. – P. 218–219.
87. Щербак А. М. Знаки на керамике и кирпичах из Саркела-Белой Вежи (К вопросу о языке и письменности печенегов): Труды Волго-Донской археологической экспедиции // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – №75.
88. Березин И. Н. История Абуль Гази. – Казань, 1854. – Ч. 1.